

HITES SÁNDOR

Anyanyelv és emigráció

Emigráció és anyanyelvű kultúra kapcsolatának vizsgálata több szempontból is indokolt. Először, a 20. századi irodalmi emigráció elhanyagolt része a magyar művelődésnek, jóllehet a hazájuktól távol élők szellemi és művészeti teljesítménye ugyanúgy része az anyanyelvi örökségnek, mint az anyaországi vagy a kisebbségi magyar kultúráké. Másodsor, az emigráció, metaforaként értve, egy sor olyan jellegzetességet felidéz, melyek az utóbbi évtizedek elméleti gondolkodásának fő szempontjai, illetőleg a szövegolvasás újabb keletű gyakorlatai közé tartoznak. Ilyenek az elhelyeződés, kimozdulás, decentráálás alakzatai, a nyílt forma méltánylása a zárttal, a peremé a középponttal, a távollété a jelenléttel, a különbözőség az azonossággal, heterogeneitás a homogeneitással szemben.¹ Harmadrészt pedig az irodalmi emigráció a kultúra anyanyelvi közvetítésének *mikéntje* mellett arra irányíthatja rá a figyelmet, hogy mi is itt a közvetítenivaló, a közvetítés milyen nyelvi és kulturális közegekben mehet végbe, a közvetítés módja és tárgya miként eshet egybe vagy válhat szét. Egyszóval: mi minden lehet az anyanyelv (nyelvi vagy nem nyelvi) jelölője.

Az anyanyelvi kultúra anyanyelvi közegben való közvetítésének evidenciájával szemben az emigráció perspektívájából az anyanyelv nem mint kéznél levő eszköz, hanem mint tét, adott esetben mint önmaga tétje mutatkozik meg. A következőkben azt igyekszem felvázolni, hogy az emigráció mint élethelyzet és mint irodalmi produkció milyen példákat szolgáltathat az anyanyelv magától értetődőségének elvesztésére, metamorfózisainak, újra elnyerésének, megszüntetve megőrződésének távlataira.

Az anyanyelv mint otthon

Márai Sándor, illetve az 1945 és 1948 között emigráltak jó része számára az otthon-lét alapvetően az anyanyelvhez fűződő bensőséges, noha a számúze-

¹ Vö. Sophia McCLENNEN, *The Dialectics of Exile*, Purdue UP, Purdue, 2004, 20.

ANYANYELV ÉS EMIGRÁCIÓ

tésben nehezen fenntartott, s egyre kétségbeesettebben reflektált viszonyt jelentett. Erre utaló megfogalmazásokra egyaránt hozható példa Márai költeményeiből („Otthon vagy? Hol vagy »otthon«? Csak a nyelvben. / Minden más fonák, zavaros, homályos.”),² naplójából („Az »ország«, a »nép« még nem »haza«. A tényekből – az országból, népből – akkor lesz csak »haza«, ha az anyanyelv nevet ad a tényeknek! Nincs más haza, csak az anyanyelv.”),³ memoárjából („ez a nyelv és irodalom nekem a teljes értékű életet jelentette, mert csak ezen a nyelven tudom elmondani, amit mondani akarok. (És csak ezen a nyelven tudom elhallgatni, amiről hallgatni akarok.) Mert csak akkor és addig vagyok »én«, amíg magyarul tudom megfogalmazni, amit gondolok. Például 1947. február 10-én éjjel a felismerést, hogy számomra nincs más »haza«, csak a magyar nyelv.”),⁴ vagy regényéből („Láttam Bagnoliban egy cseh ügyvédet, aki izgatottan járt fel és alá a folyosón, mikor megkapta a vízumot, vissza akart menni az amerikai konzulhoz, mert a névre nem tették fel az ékezetet. Azt hitte, ez fontos. Úgy látszik, már nincs semmijük, s egy napon feleszmélnek, hogy ékezet nélkül nem egészen azok a világban, mint voltak régebben, amikor még ékezetük volt.”).⁵

Márai első, 1920 és 1928 közötti berlini és párizsi emigrációjának tapasztalatait összegző regénye, az első világháború utáni Párizs jellemzően multikulturális és soknyelvű közegében játszódó *Idegen emberek* (1931) az európai identitás keresésének, az európai és a magyar kulturális örökség és mentalitás összeegyeztetésének a példázata. Az anyaországtól való távollétből fakadó dilemmáknak itt nem nyelvi, inkább kulturális, sőt antropológiai vonatkozásai vannak. Utóbbira utal a regény végén a fekete bőrű szenegáli táncosnak feltett kérdés: „fehér embernek tart ön engem?”.⁶ Márai második, 1948-ban kezdődő emigrációja idején viszont a száműzetés már elsősorban a nyelvi elidegenedés közegét jelentette. A *San Gennaro vére* (1965) beállítása szerint a világ, a maga bábeli szerkezetében, *nyelvlecke*, amely megfoszt a saját jeleitől: „Mint egy nyelvleckére, úgy készülnek a világra. Mikor már nincsen ékezetük, nincs anyanyelvük sem, s ezért össze-vissza beszélnek és olvasnak, mindenféle nyelven.”⁷

² MÁRAI Sándor, *Versciklus. Egy – Hetvenkettő* (1944–45) = Uő., *Összegyűjtött versek*, Helikon, Budapest, 2000, 193.

³ MÁRAI Sándor, *Napló 1968–1975*, Helikon – Akadémiai, Budapest, é. n., 287.

⁴ MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...*, Helikon, Budapest, 2006, 309–310.

⁵ MÁRAI Sándor, *San Gennaro vére*, Helikon, Budapest, 2004, 126.

⁶ MÁRAI Sándor, *Idegen emberek*, Helikon, Budapest, 2005, 410.

⁷ MÁRAI, *San Gennaro vére*, 127.

A többnyelvű otthonosság és a lokalitás védelme
Kibédi Varga Áron

A Márai második száműzetésbeli önreflexióit meghatározó félelemérzet, mint abban az 1952-es bejegyzésben, amely szerint „Néha, olvasás közben, a rettenet: tudok-e még magyarul?”,⁸ kevésbé emésztette a következő nemzedékek emigránsait. Az 1956 után, fiatalabb korban emigráltak esetében ugyanis több nyelv is szolgálhatott az otthonosság érzetével. Ehhez az is hozzájárult, hogy életkorukból adódóan iskoláztatásuk, neveltetésük is részben vagy egészében többnyelvű közegben, illetve távoli földrajzi helyeken folyt. Az erdélyi származású, szegedi születésű Kibédi Varga Áron 14 évesen, 1944-ben menekült szüleivel Németországba, majd Hollandiába. Itt fejezte be középiskolai tanulmányait, majd a leideni, a párizsi és az amszterdami egyetemen hallgatott arab és francia irodalomtörténetet, s lett Amszterdamban egyetemi professzor. Nyugdíjba vonulása után második feleségével újra Németországba költözött. Nemzetközileg is jelentékeny irodalomelméleti műveit elsősorban franciául, költeményeit kizárólag magyarul írta. Az egyik legjelentősebb magyar emigráns kulturális szervezet, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör alapítójaként az emigráció feladatát a magyar művelődés nyugati orientációjának fenntartásában és a kétirányú kulturális közvetítésben látta.

A mintegy évtizede publikált naplójegyzeteiben számos alkalommal fejtegeti a többnyelvűség és a többkultúráság kérdéseit. Mint a 2006. november 22-i bejegyzésben:

A kétnyelvűség ma már teljesen normális állapot: nemcsak a trianoni határokon kívül élő magyarokra gondolok, hanem a rengeteg törökre és marokkóira, akik az elmúlt évtizedekben árasztották el Nyugat-Európát. Én viszont nem két, hanem három nyelvben éltem húsz éves korom óta. Franciát tanultam, majd tanítottam az egyetemen, magyar barátaim voltak, az üzletekben hollandul beszéltem. Franciául, hollandul és magyarul beszélgettem, olvastam, telefonáltam, írtam, majdnem minden átmenet nélkül. Ehhez most hozzájön egy negyedik, a német. Ez már túl sok lenne? A négy nyelv állandó keveredése pillanatnyilag mindenestre még némi nehézséget okoz: megesett már, hogy a vendéglőben a német pincértől franciául kértem a számlát.⁹

⁸ MÁRAI, *Napló 1945–1957*, 194.

⁹ KIBÉDI VARGA ÁRON, *Lépések. Napló 2005–2006*, Kalligram, Pozsony, 2007, 91–92.

Szembetűnő, hogy a világnak mint nyelvleckének Márai szemében értékvesztéssel társuló kilátásaihoz képest itt a többnyelvűség és a távollét perspektívájához nem tartozik hozzá a nyelvvesztés félelme. A soknyelvűségből nem következik identitásvesztés, a kérdés általában is pragmatikus és nem metafizikai dimenziót kap, s a nehézségek, amennyiben adódnak, pusztán gyakorlatiak, hétköznapi, banális helyzetekhez kötődnek és legfeljebb időlegesek.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a többnyelvűség és identitás viszonya Kibédi Varga szemében problémátlan volna. A többnyelvűség pragmatikája éppen azt a kérdést veti föl, hogy vajon lehet-e tulajdonképpen módon egyszerre több kultúrában élni:

én mindig csak egy kultúrában élek, egyszerre kettőben vagy háromban nem tudnék. Fordítani nem tudok, se szóban, se írásban: vagy magyarul vagy franciául, vagy hollandul gondolkozom.¹⁰

Eszerint a különböző nyelvi világok *szinkronizálásának* nem csupán a lehetősége, de a *kényszere* sem áll fönn, ezért a különálló nyelvi világok és az egyaránt sajátta tett kultúrák párhuzamossága, amelyek között a tudat a szituációnak megfelelően válogathat, egyenesen a személyiség megtöbbszöröződésének távlatait rajzolja ki.

A párhuzamosság ugyanakkor nem a nyelvek és kultúrák határainak feloldódását, diffúz egyidejűségüket vagy egyhelyűségüket hozza magával, hanem különbségeik fenntartását és alkalmi jogosultságaik pontos figyelembe vételét. Ennek jegyében Kibédi Vargát a nyelv védelme az anyanyelv (tisztaságának) megőrzése vagy csorbíthatlan birtoklása helyett a *lokalitás* szempontjából foglalkoztatja:

Asztalt akarunk foglalni egy elegáns amszterdami vendéglőben. A telefonon egy női hang: „Can I help you?” Mire én megkérdezem, tud-e hollandul. Azt válaszolja, hogy nem. Én viszont ragaszkodom hozzá, hogy hollandul válaszoljon. Angliában vagy Amerikában szívesen beszélek angolul, de itt nem. A nő megsértődik.¹¹

Feltűnő, hogy Hollandia mennyire elangolosodik. Folyik a téli kiárusítás, rengeteg ember minden üzletben, tizenöt évvel ezelőtt ilyenkor még hol-

¹⁰ KIBÉDI VARGA Áron, *Amszterdami krónika 1999*, Kalligram, Pozsony, 2000, 84.

¹¹ *Uo.*, 31–32.

land feliratok voltak mindenütt („Uitverkoop”), ma már csak az áll, hogy: „Sale”. Rövidebb, egyszerűbb. Itt senkit sem zavar az anyanyelv romlása.¹²

A nyelvi önérzet vagy a nyelvi önvédelem eszerint éppannyira érvényes gesztus a második vagy sokadik nyelv, mint az anyanyelv esetében. A *helyi* nyelvért való aggodalom az idézett esetekben a *másét* védi, mintegy sajátként. A dolgot még összetettebbé teszi, hogy Kibédi Varga a magyarországi nyelvévédő ideológiákra jellemző módon kéri számon a nyelvédelem hiányát a multikulturális Hollandián. Az idegen képviselőjében lép föl, mondván, ezekben az esetekben már nem helyeselhető nyelvi türelemről van szó, hanem a globalizáció kártékony hatásáról vagy elítélendő kulturális gyarmatosításról.

Kibédi Varga naplójegyzeteiben a lokalitás védelme a globálissal szemben más tekintetben is hangot kap. Többek között abban a fölvetésben, hogy a múzeumokban olyan műalkotásoknak kellene helyet kapniuk, amelyek annak a földrajzi-kulturális egységnek a szellemiségét tükrözik: „minden város, ill. ország csak azt kellene kiállítsa, ami ott készült, ami ottani. Velence Tizianót és Carpacciót, Amszterdam Rembrandtot és Vermeert, Párizs Monet-t és Picassót”.¹³ A lokális nyelv védelme tehát Kibédi Varga esetében általános művelődésszempény része.

„ha avatatlanok kiforgatják az anyanyelvét”
Karátson Endre

Karátson Endre, irodalomtörténész és novellista 1954-ben a budapesti Idegen Nyelvek Főiskoláján végzett francia szakon. 1956-ban emigrált Párizsba, ahol az École normale supérieure diákjaként a Sorbonne-on végezte el újra a francia szakot. Szellemi alkatát kulturális és nyelvi kétlakiság jellemzi. Komparativista irodalomtörténészként (amely a kétlakiság tüneteként egyébként is gyakori az emigráns irodalmárok között) doktori értekezésében a századelő magyar költészetét ért francia modernizációs hatásokkal foglalkozott,¹⁴ későbbi értekező munkáiban pedig a fordítás mint kultúraközi közvetítés lehetőségeivel,¹⁵ illetve a kulturális „gyökértelenség” hatásával a 20. századi

¹² KIBÉDI VARGA ÁRON, *És felébred, aminek neve van*, Kalligram, Pozsony, 2002, 113.

¹³ KIBÉDI VARGA, *Amszterdami krónika 1999*, 52.

¹⁴ André KARÁTSON, *Le symbolisme en Hongrie. L'influence des poétiques françaises sur la poésie hongroise dans le premier quart du XXe siècle*, PUF, Paris, 1969.

¹⁵ André KARÁTSON, *Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains du „Nyugat” en Hongrie*, PUF, Paris, 1971.

modern próza poétikájára.¹⁶ Novellistaként magyarul, de nem magyar poétikák ösztönzésére alkotott: Beckett, Borges, Kafka, Nabokov hatása azért is lehetett jelentős írásmódjára, mert szintén kétnyelvű vagy több kultúrájú közegekben alkottak.¹⁷

Karátson *Otthonok* címen 2007-ben két kötetben megjelent önéletírásában egyéni módon járja körül ennek a kétlakiságnak a kialakulását, az anyanyelv és a második nyelv viszonyának magánéleti és szakmai következményeit. Mint földidéz, már Franciaországba érkezésekor, a menekülttáborban köztes, mediátori szerepbe került: nyelvismeretének köszönhetően tolmácként közvetített a menekültek és a befogadó ország hivatalnokai között. Ebben a szerepben egyszerre élt meg közeledést is az idegenhez, illetve elidegenedést a menekült sorstársaktól, távolodást a sajátjától.¹⁸

A nyelv elsajátítása mellett a másikba való beépülés előtt ugyanakkor akadályok is magasodtak. Sajátos módon a legfájdalmasabban az a tapasztalat érintette, hogy nem-anyanyelvi beszélőként, mint *illetéktelent*, eltiltják a nyelvjátékoktól, a nyelv felforgatásától. Jellemző epizód, amikor egy kollégiumi ebéd során szardíniát szolgálnak föl, és a francia diákok egyike megjegyzi: „putain de merde”, vagyis „kurvára szar a kaja”. Karátson továbbfűzné a megjegyzést: „merde de putain”, vagyis „kurvaszart kapunk vacsorára”.¹⁹ A szójátékot fogadó felháborodás azért érinthette érzékenyen, mert ez a fajta retorika, az obszcenitásba, a bestiálisba átjátszó kiasztikus kifordítás Karátson alkati sajátossága, illetve ilyenek lesznek aztán legtipikusabb prózaírói gesztusai is. A francia diákok méltatlankodását (a viccet csak egy *dán* nyelvész-hallgató díjazza) Karátson mindazonáltal jogosnak találja, hiszen, mint kifejti, maga szintén bosszantó, illetéktelen beavatkozást, alaptalan bennfenteskedést látna önkéntelenül is abban, ha egy idegen a magyar nyelvvel játszana el így. Traumatikus eseményről lehet szó mégis, s megkockáztatható, ahhoz, hogy Karátson novellistaként nem írt franciául, az is hozzájárulhatott, hogy ezt a nála reflexszerű retorikai manővert annak első elkövetésekor a helyiek elutasították.

Az *Otthonok* igen egyedi összefüggéseket meglátva vagy megteremtve hozza összefüggésbe a francia nyelvű szépírói alkotás hiányát és a gyermekvállalás elutasítását. Mint a memoár kifejti, a gyermeknemzést Karátson azért

¹⁶ André KARÁTSON – Jean BESSIÈRE, *Déracinement et littérature*, PUL, Lille 1982.

¹⁷ Bővebben lásd: HITES Sándor, *Karátson Endre*, Kalligram, Pozsony, 2011.

¹⁸ KARÁTSON Endre, *Otthonok*, I–II., Jelenkor, Pécs, 2007, II., 75–81.

¹⁹ *Uo.*, I., 208–209.

vetette el, mert az „nyelvi meszticesedést” eredményezne,²⁰ s mint ilyen további hiányt és idegenséget szülne. Egyrészt, emigráns lévén, az anyanyelvvél nem adhatná át egyszersmind a nyelvhez tartozó, maga mögött hagyott országot is. Másrészt gyermeke pedig apja nyelvi tökéletlenségei miatt vélhetően a bevándorolt idegent látná benne. A kettős hiány (a gyermek és a francia írásmű hiánya) kiváltotta feszültség feloldása egyazon gesztusban megy végbe: Karátson francia felesége, Nicole ülteti át magyar novelláit franciára.

Gyermek és nyelv metaforikus egymásra vonatkoztatását szövi tovább az a megjegyzés, miszerint mikor Nicole férje nyersfordításából készít francia változatot az egyik novellából, akkor a francia nyelvű szövegben Karátson nem ismer rá a sajátjára: „torzszülöttének éreztem a hangot, amelyik nem az én torkomból jött”.²¹ A fordítás mint *torzszülött* a meg nem született (közös) gyermek státusába és funkciójába kerül. S amennyiben e fordításban a szerző nem ismer rá a magáéra, saját *gyermekére*, úgy azt nyilvánítja ki, hogy olyan szöveg, gyermek, létrejöttére, megszületésére vágyik, amelyet maga nem volt képes vagy hajlandó létrehozni: „nem csupán helytálló, hanem írói szövegre vágytam. Mintha én írtam volna franciául”.²²

Nicole-t ugyanakkor az első kudarc nem kedvetleníti el. Vélhetően azért sem, mert maga is megérti a meg nem született gyermek és a meg nem írt francia nyelvű irodalmi mű helyettesítődését. Ez ösztönzi arra, hogy megtanuljon magyarul, és a nyersfázist kiiktatva immár egyedül fordítson, s így kompenzálja a közös gyermek megszületésének hiányát: „a könyvet mint gyermeket hozta a világra, azt a gyermeket, amelyet nem szült meg soha”.²³ A fordítás „sikere”, vagyis a szerző általi jóváhagyása többirányú kompenzáció – mindkét fél, író és fordító, férj és feleség, magyar és francia, nem-apa és nem-anya számára. Valami nem létező egyéb helyettesítéseként a fordítás egyrészt szolgálat, másrészt a férj meghódítása, lekötelezése is egyben; továbbá leküzdi a házastársak közti nyelvi-kulturális idegenség maradékát, illetve a férjnek végső beavatást jelent a befogadó kultúrába:

közös művünk, azon túl, hogy kárpótolja őt az elmaradt szülésért, nekem is megnyitja egy második haza meghittséget biztosító ajtaját. [...] Nem beolvasztani akart, hanem megadni annak a lehetőségét, hogy két nyelven teljes ember legyek. Talán az nem is jutott eszébe, hogy jobb, ha egy vagy

²⁰ *Uo.*, II., 251.

²¹ *Uo.*, 297.

²² *Uo.*, 298.

²³ *Uo.*, 308.

ANYANYELV ÉS EMIGRÁCIÓ

két könyvben ölt testet a megosztott egység, mint egy másodgenerációs gyermekben, akinél a szintézis kidolgozása alighanem gonddal járna”.²⁴

Az anyanyelv mibenlétének igen sajátos átértelmezéséről van szó. A közvetítendő és a közvetítés módja, a közvetítés és létrehozás gesztusa egybeesik. A fordításként megszülető gyermek az „anya” nyelvén szólal meg – miközben az apa nyelvét közvetíti. A gyermek itt nyelvi entitás – az anyanyelv maga a gyermek: pontosabban az „apa” az „anya” „nyelvén”. Az anya, Nicole, ebben az esetben nem átadja a maga nyelvét a gyermeknek, hanem létrehozza ezt a gyermeket nyelvként és ezt a nyelvet gyermekként.

Ellenséges nyelvek között
Kristóf Ágota

Az 1956 óta 2011-es haláláig Svájcban élő Kristóf Ágota azon kevesek közé tartozik az emigráns magyar írók közül, akik a befogadó ország nyelvén lettek jelentékeny alkotóvá. A franciául negyvenéves kora után írásba fogó író művei közül ezúttal nem az 1986 és 1991 között megjelent, a világhírt elhozó regénytrilógiát,²⁵ hanem a *L’analphabète* (*Az analfabéta*) címmel 2004-ben közreadott emlékezéseket vizsgálom.

A könyv címe sajátos nyelvfosztottságot jelöl: a Svájcban letelepedő fiatalasszony öt esztendő elteltével már jól beszél franciául, de sem olvasni, sem írni nem képes, jóllehet magyarul igen korán, négyévesen elsajátította mindkét képességet. Az emigráció révén tehát visszazuhan valamely nyelv előtti állapotba, pontosabban a nyelv valamely kultúra, írásbeliség előtti állapotába. Ez azzal is jár, hogy az otthon született, de már francia nyelvi környezetben cseperedő gyermekéhez fűződő viszonyában megszakad a saját nyelv átörökítésének folytonossága. Ezzel az anyanyelv mibenléte, az anyaság és a nyelv viszonya bizonytalanodik el:

Esténként a gyerekekkel megyek haza. A kislányom tágra nyílt szemekkel néz rám, amikor magyarul szólok hozzá. Egy alkalommal sírni kezd, mert nem értem meg őt, máskor meg azért, mert ő nem ért meg engem.²⁶

²⁴ Uo., 308–309.

²⁵ *Le grand cahier, La Preuve, Le Troisième mensonge* (*A nagy füzet, A bizonyíték, A harmadik hazugság*)

²⁶ Ágota KRISTÓF, *Az analfabéta*, ford. PETŐCZ András, Új Palatinus, Budapest, 2007, 58.

A saját nyelv, az anyanyelv, amelynek átörökítése, átadása az anya feladata volna, itt tehát nem ugyanaz, mint amelyen gyermeke egyre nagyobb kompetenciával beszél. A közvetítő pozíciója helyett ezért az anya maga is az elsajátító szerepébe kerül, s ekként lesz – a nyelvi kompetenciák elsajátítását illetően – egyidejűvé gyermekeivel: „Még két gyermekem születik. Velük gyakorlom majd az olvasást, a helyesírást, az igeragozást.”²⁷ Már Svájcban született gyermekeivel nyelvi szinkronitásba kerülvén, a szülő és a gyermek közti időben, az idő révén adódó kompetencia hierarchiája felborul. Ennél fogva mikor gyermekei valaminek a jelentését kérdezik tőle, az azonnali felvilágosítás helyett kénytelen azzal válaszolni: „Utánanézek.” A kényszerűen szótárra hagyatkozó anyai kompetencia arra a korábban felidézett epizódra utal vissza, mikor a zöldhatáron menekülő fiatalasszony két zsákot cipel magával: egyikben gyermekruhák, a másikban szótárak.

A szótár (mint az elbeszélő jellemzi: „fáradhatatlan” és „szenvedélyes”) használata annak válik jelképévé, hogy a beszélőnek nincsen belső autoritása ahhoz a nyelvhez, amelyen kifejezni igyekezik magát, s amelyet voltaképp anyaként sem tanít, hanem együtt tanul gyermekeivel. Ebben a sajátos többnyelvű, nyelvközi, nyelvfosztott állapotban jellemzi a második nyelvet „ellenségként”:

Több mint harminc éve beszélek, húsz éve írok is franciául, de még mindig nem ismerem. Nem beszélem hiba nélkül, és csak a szótár gyakori használatával tudok rajta helyesen írni. Ezért hívom a francia nyelvet is ellenséges nyelvnek. És van még egy oka, amiért így hívom, és ez az utóbbi súlyosabb. Ez a nyelv az, amelyik folyamatosan gyilkolja az anyanyelvemet.²⁸

Az „ellenséges nyelv” minősítés arra utal, hogy az emlékezés szerint az elbeszélő odahaza a németet és az oroszot a politikai elnyomás okán érezte ellenségesnek. Emigrációban viszont a francia nyelv egyfajta bensővé tett ellenséggé válik. Az újólaj elsajátított nyelven a vágyott önkifejezés ugyanis önfelszámolással is jár, nevezetesen az anyanyelv, az eredendő nyelvi identitás (ön)pusztításává.

Mindez jelentkezik az irodalmi alkotásmód jellegzetességeiben is. Agota Kristof regénynyelvét a stilisztikai, lexikai, grammatikai eszközök minimá-

²⁷ *Uo.*, 60.

²⁸ *Uo.*, 30.

lisra redukálása jellemzi, jóllehet éppen ebből a redukcióból fakad a kifejezés intenzitása. Szembetűnő az igei idők mellőzése: *A nagy füzet* jelen időben íródott. Bizonyos tekintetben magának a nyelvnek a leckeszerűsödéséről és infantilizálódásáról van szó. Ahogy a szerző egy interjúban felidézte első regénye létrejöttét:

A fiam akkoriban volt 12 éves; az ő házi feladataiból is merítettem a szinte gyermekien egyszerű mondatszerkesztéseket. Az első könyvemben, a Nagy füzetben ugye gyerekek beszélnek. A fiam írt körülbelül így. A könyvet sok helyen nyelvtanításra is használják, iskolásokkal is olvastatják.²⁹

Sajátos áthelyeződésről van tehát szó: ahogy a nyelvleckéből a francia íróvá váló Agota Kristof kezén irodalom lesz, úgy válhat ez az irodalom aztán újra nyelvleckévé.

Az újratanult egzotikum
Tibor Fischer

Tibor Fischer magyar emigráns családból származó angol író.³⁰ 1959-ben született, szülei 1956-ban hagyták el hazájukat. Kisgyermekként megtanult magyarul, hiszen családi körben ezt a nyelvet használták, iskolába kerülén viszont elhagyta és innentől szüleivel is angolul beszélt. Mint egy interjúban megjegyezte, a magyar nyelv elfelejtését utólag azért sajnálja, mert *bármely* nyelv ismerete hasznos lehet.³¹ Amikor 1988 és 1990 között egy angol napilap tudósítójaként Budapesten dolgozott, újra kellett tanulnia a magyart – ám nem elfelejtett anyanyelveként, hanem egy otthonától távoli ország egzotikumaként.

Tibor Fischer esetében sem az anyanyelv, sem a kulturális identitás mibenléte nem egyértelmű. Míg keresztneve az angol, addig vezetékneve a magyar nyelvi közegben sugall idegenséget. A szülei révén a gyökereihez tartozó kí-

²⁹ „Nem akartam megnevezni semmit”. *Beszélgetés Agota Kristof írónővel*, HVG 2006. szeptember 19. (<http://hvg.hu/kultura/20060915agotakristof>)

³⁰ Munkásságáról átfogóan lásd: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyarság (nyelven túli) emléke = A magyar irodalom története*, III., 1920-tól napjainkig, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 831–837.

³¹ „having any languages is very useful and worthwhile”: Gerd BAYER, „I’m very keen on tea and Shakespeare.” *An Interview with Tibor Fischer* (http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic97/bayer/9_97.html)

vülállóság okán némiképp rokonítható a jelen brit irodalmában jelentékeny szerepet játszó első vagy másodgenerációs bevándorló alkotókhoz. Nem hasonlítható a Joseph Conrad- vagy Nabokov-féle nyelváltókhoz, viszont abban az értelemben tekinti magát brit írónak, hogy magát a britséget látja problematikusnak. Az eltérő kulturális örökségek jelentősége Fischer számára ugyanis nem az anyanyelv elvesztésének vagy visszaszerzésének a dilemmájában áll, hanem annak nyomatékosításában, hogy származásától függetlenül is multikulturális, soknyelvű társadalomban él, amely megváltoztatta a honos, a brit kultúra jellegét, és magát az angol nyelvet is. S a „mi” és „ők” szembeállítását annál is kevésbé tartható fenn, mivel – ahogy a British Museum 2008–2009-ben rendezett Babel-kiállítás (Babylon: Myth and Reality) kapcsán tartott konferencián kifejtette – az etnikai vagy kulturális identitás már nem kötődik földrajzi hollétéhez („Everyone is everywhere”), illetve lakhelye, London immár nem tekinthető a szó szoros értelmében „angol” városnak.³²

Fischer első regénye, az *Under the Frog* (1993) 1944 és 1956 között követi végig a főhős, Fischer Gyuri és egy kosárlabdacsapat sorsát. A kiváló humorról és nagy nyelvi leleménnyel megírt regény forrását sejtetően a szerző apjának történetei adták. Az angol szövegben felbukkannak magyar kifejezések, „kocsmá”, „bunkó”, „csárda”, illetve földrajzi nevek, esetenként eltorzított alakban, az ékezetek eltűzött, túlkompensált („Üllői út”, „Hálás”) vagy felemás („Szócs”) használatával. Ezek az elemek a magyar fordításban viszszaolvadnak a maguk honos nyelvi közegébe.

Within half an hour of mastication commencing, Gyuri was already seriously worried about parting company with consciousness: surrounding his enormous plate, which had grown a stalagmite of sausage, cured pork, pig cheese and boxing-glove-sized chunks of bread, were two glasses of wine, one red, one white, two glasses of *pálinka*, apricot and pear, and two glasses of beer in case he got thirsty.³³

Alig félórával a táplálkozási aktus kezdete után Gyurit már komolyan aggasztotta az eszméletvesztés lehetősége: széles tányérján tornyos cseppkőalakzatokban állt a kolbász, a füstölt sonka meg a disznósajt, boks-

³² *Babylon to Bethnal Green. Does language unite or divide multicultural societies?* British Museum Guardian Public Forum. (A konferenciáról készült hangfelvétel letölthető: http://www.britishmuseum.org/whats_on/events_calendar/recorded_events/guardian_debate_2008.aspx)

³³ Tibor FISCHER, *Under the Frog*, Vintage, London, 2002², 63–64. (Kiemelés – H. S.)

kesztyű méretű kenyérdaraboktól körítve, a tányér mellett pedig két pohár bor, egy vörös meg egy fehér, valamint két pohár *pálinka*, Barack meg körte, továbbá két pohár sör is, arra az esetre odakészítve, ha netán megszomjaznák.³⁴

Az idegenségük elillanásával észrevehetetlenné váló, az idegenségükből fakadó stilisztikai, szemantikai, retorikai többletüket épp a visszatéréssel elvesztő nyelvi elemek úgy lesznek közös pontjai a két nyelvi világnak, hogy az angol olvasó szemében egzotikus zökkenőként, a magyaréban észrevehetetlen otthonosságként jelennek meg.³⁵ Hasonló a helyzet a regény címével is, amely magyar szólásmondással, vagyis egy nyelv leginkább önjellemző alakzatával, érzékelteti az 1950-es évek hazai közérületét: *A béka segge alatt*. A kifejezés nem hat egyformán metaforikusnak a két nyelvben.

Az *Under the Frog* bizonyos tekintetben közvetítés. A szöveg szócsővé válik, a traumaelbeszélések sajátos változataként mások, a szülők történetét mondja el – helyettük. Közvetít a regény abban a tekintetben is, hogy a történetek, a viccek, a figurák nem pusztán magyarországiak, hanem afféle rejtett idézetként *magyar irodalmiak*: a magyar olvasónak Rejtő Jenő, Szerb Antal, Karinthy Frigyes történeteit juttathatják eszébe. Fischer legnagyobb írói sikerre egyszerre mutatja föl a szerző kulturális kötődéseit, és egyúttal, az angol íróvá válás gesztusával, meg is szakítja ezt a folytonosságot.

³⁴ Tibor FISCHER, *A béka segge alatt*, ford. Bart István, Európa, Budapest, 1994, 95. (Kiemelés – H. S.)

³⁵ GYÖRKE Ágnes, *Ex libris*, Élet és irodalom 2006. április 21.